

KONCEPCJA WYCHOWANIA ESTETYCZNEGO W UJĘCIU STEFANA SZUMANA

W niezwykle obfitym (ponad dwieście publikacji, w tym kilkanaście książek i opracowań monograficznych) i zróżnicowanym tematycznie dorobku Stefana Szumana nieustannie przewija się wątek dociekań i refleksji nad naturą człowieka – jego osobowością i charakterem, miejscem w świecie, czynnikami rozwoju, możliwościami kształcenia, ideałem i wzorcem człowieka¹. Szuman odrzuca koncepcje jednostronnie ukształtowanego człowieka, ograniczającego się tylko do intelektualnego poznawania rzeczywistości i rozwijającego praktycznie użyteczną działalność. Przecistawia jej koncepcje człowieka wszechstronnie (resp. wielostronnie) rozwiniętego i ukształtowanego, zdolnego nie tylko do intelektualnego poznawania rzeczywistości i praktycznego oddziaływania na nią, ale również otwartego na bezpośrednie, konkretne poznawanie i przeżywanie świata, na dostrzeganie jego estetycznych wartości. W tym właśnie kontekście – wzorca wszechstronnie rozwiniętego człowieka i sposobów kształtowania go – występuje Szumanowska koncepcja wychowania estetycznego, będąca przedmiotem niniejszego artykułu.

Sztuce, dziełom sztuki, zwłaszcza wybitnym, arcydziełom przypisywał Szuman wielką rolę. Sądził, że owe dzieła rozszerzają i pogłębiają nasze poznanie rzeczywistości, wnosząc do niego aspekty i wartości niemożliwe do wywiedzenia z nauki i techniki. Obraz świata oparty wyłącznie na nauce i technice nie jest obrazem kompletnym i wystarczającym. Dzieła sztuki, właściwie odebrane, stają się istotnym czynnikiem pełnego kształtowania osobowości, stanowiąc – obok źródła doznań (uczuć) *stricto* estetycznych – także istotny czynnik moralnego, społecznego i światopoglądowego wychowania ludzi². Posuwa się nawet Szuman do postulatu, by prawo dostępu do sztuki przysługiwało każdemu człowiekowi, na równi z prawem do wykształcenia i korzystnej dla jednostki, a pożytecznej dla społeczeństwa, pracy.

Przypisywanie sztuce tak doniosłej roli w kształtowaniu osobowości i świadomości człowieka w naturalny sposób nasuwało szereg istotnych zagadnień z pogranicza estetyki, psychologii i pedagogiki. Zdają się one kumulować w zagadnieniu: jak sprawić, by

¹ Najważniejsze prace S. Szumana z tego zakresu zostały zebrane w książce *Natura, osobowość i charakter człowieka*, Kraków 1995. Por. również: *Psychologiczne podstawy kształcenia osobowości* [w:] S. Szuman, *Dzieła wybrane*, T. 2, wybór i opracowanie M. Przetacznik-Gierowska i G. Makiello-Jarża, Warszawa 1985.

² Główne teksty S. Szumana dotyczące dzieł sztuki i wychowania estetycznego zostały zebrane w książce *O sztuce i wychowaniu estetycznym*, I wyd. Warszawa 1962, IV wyd., Warszawa 1990.

dzieła sztuki dotarły do jak najszerszych kręgów odbiorców i były przez nich właściwie odbierane, służyły rozwojowi i kształtowaniu osobowości?

Zagadnienie to ujmuje Szuman wielostronnie, rozpatruje na różnych poziomach ogólności, od zarysowania ogólnych ram teoretyczno-metodologicznych po konkretne, szczegółowe analizy. We wszystkich oddziaływaniach w zakresie wychowania estetycznego wyróżnia dwa podstawowe momenty: udostępnianie sztuki i uprzystępnianie sztuki³.

Udostępnianie sztuki to czynność uobecniania komuś dzieł sztuki, czyli wprowadzenia ich w konkretnej postaci oryginału lub faksymile w zasięg zmysłowego (wzrokowego lub słuchowego) odbioru przez osobę, którą wychowujemy przez sztukę. Szuman zwraca uwagę na wielką, podstawową rolę bezpośredniego obcowania z dziełami sztuki, będącego koniecznym warunkiem ich właściwego odbioru.

Uprzystępnianie sztuki polega na udzieleniu komuś, kto tego jeszcze nie umie lub nie bardzo umie, skutecznej pomocy w odkrywaniu, poznawaniu i odczuwaniu estetycznych cech i wartości dzieł sztuki, na umiejętnym pośredniczeniu między dziełem sztuki a osobą, która ma dostrzec, doznać i przeżyć to, co oferuje dzieło sztuki. Szczególną rolę w tym procesie odgrywa tzw. wychowawca estetyczny, o którego roli, kwalifikacjach i pożądanych zaletach niebawem będzie mowa.

Na podstawie udostępniania i uprzystępniania sztuki dochodzi do jej upowszechnienia, dzięki któremu szerokie kręgi społeczeństwa uzyskują efektywny dostęp do różnych dziedzin sztuki. Zakres upowszechniania sztuki decyduje o kulturze danego społeczeństwa.

Trudne zadanie uprzystępniania sztuki dokonuje się w procesie wychowania estetycznego⁴. W procesie tym – podobnie jak w każdym procesie wychowania – udział biorą trzej partnerzy: wychowawca, wychowanek i społeczno-kulturowy świat obiektywny. W procesie tym dzieło sztuki jest czynnikiem podstawowym. Dzieła sztuki, należąc do społeczno-kulturowej rzeczywistości, posiadają specyficzny status istnienia, strukturę i są nośnikami określonych wartości estetycznych. Jaki to jest status ontyczny, jaka struktura i jakie wartości estetyczne – to jedno z podstawowych, trudnych i do dziś jeszcze nie do końca rozwiązanych zagadnień estetyki. Jednakże próba opracowania właściwej recepcji dzieł sztuki musi się odwołać do jakiejś ogólnej teorii dzieła sztuki. Sam Szuman jako punkt wyjścia własnych badań przyjmował ujęcie dzieła sztuki jako *unitas multiplex*, jako tworu złożonego z wielu rozmaitych elementów, spojonych i zorganizowanych w zwięzłą całość. Ta całość dzieła sztuki obejmuje, włącza w siebie, rozmieszcza w sobie i wiąże ze sobą wszystkie swoje elementy składowe.

Dzieła sztuki, zwłaszcza wybitne, arcydzieła, mogą wywierać wielki wpływ na psychikę odbiorców, wszakże pod warunkiem, iż zostaną właściwie odebrane. Właściwa postawa wobec dzieł sztuki, umiejętność ich poznawania i przeżywania jest sprawą trudną i nikt bez specjalnego przygotowania, bez swoistego treningu, nie posiada tej umiejętności. I tutaj ujawnia się doniosła rola pośrednika między dziełem sztuki a jego odbiorcą. Pośrednikiem tym jest tzw. wychowawca estetyczny, który dzięki swej wiedzy o sztuce, doświadczeniu, smakowi i zaangażowaniu emocjonalnemu może pomóc wychowankom w zajęciu postawy estetycznej wobec dzieła sztuki, wspomagając ich

³ S. Szuman, *O udostępnianiu, uprzystępnianiu i upowszechnianiu sztuki*, s. 107–118.

⁴ Tamże, s. 116–117.

(a nie wyliczając) przez wyposażenie w środki umożliwiające przeprowadzenie odpowiednich form doświadczenia estetycznego.

Wychowawcami estetycznymi są:

- a) artyści przekazujący laikom swą wiedzę dotyczącą własnego procesu twórczego oraz swe poglądy na dzieła sztuki,
- b) prywatni miłośnicy i znawcy sztuki,
- c) nauczyciele i wychowawcy odpowiednio przeszkoleni w zakresie wiedzy o sztuce i wychowaniu estetycznym.

Proces wychowania estetycznego jest procesem społecznym, w którym współpracują ze sobą wychowawca i wychowanek; efektywny przebieg i rezultat tego procesu zakłada wysokie merytoryczne kwalifikacje wychowawcy, a także jego zaangażowanie uczuciowe. Jednak oddziaływanie wychowawcy nie przyniesie spodziewanych efektów bez aktywnego i osobistego wysiłku wychownika w przemyślenie, umysłowe przyswojenie i emocjonalne przeżycie przekazywanych mu wiadomości. Rolę aktywności własnej jako jednego z czynników rozwoju psychicznego podkreślał Szuman wielokrotnie. W odniesieniu do wychowania estetycznego uważał, że jego zasadniczym celem jest przygotowanie wychownika do samodzielnego poznawania i przeżywania dzieł sztuki, doprowadzenie do sytuacji, w której dzieło sztuki samo przez się przemówi do odbiorcy swymi wartościami estetycznymi.

W uprzystępnianiu dzieł sztuki podstawową rolę odgrywa słowo mówione i pisane. Chodzi o rozmowy wychowawcy estetycznego o dziele sztuki z jego odbiorcą oraz, przeprowadzane w szerszym gronie, dyskusje nad nim. Dokonująca się w dyskusjach wymiana spostrzeżeń, poglądów, różnych kryteriów oceny danego dzieła, korzystnie służy doskonaleniu jego recepcji i przeżywaniu przez odbiorców. W odniesieniu do słowa pisanego warto wykorzystywać artykuły dotyczące sztuki, a ukazujące się w czasopiśmie codziennych i specjalistycznych, wstępy w programach koncertów i programach teatralnych, a także analizy dzieł sztuki zawarte w podręcznikach historii sztuki i literatury. Doniosłą rolę odgrywa też analiza porównawcza ocen tego samego dzieła, dokonana przez różnych specjalistów.

Swą ogólną koncepcję wychowania estetycznego łączył Szuman ze szczegółowymi zagadnieniami dotyczącymi budowy i recepcji różnych rodzajów dzieł sztuki. Obszerne zajął się budową obrazu (jego tworzywem, treścią, kompozycją, ekspresywnością, przekształcaniami naturalnego wyglądu przedmiotów w dziełach malarskich i graficznych), specyfiką rysunków i malowań dziecięcych, specyfiką właściwego oglądania obrazów. Przedstawił również ciekawe analizy niektórych obrazów wielkich mistrzów (*Dama z gronostajem* Leonarda, *Krajobraz z miłosiernym Samarytaninem* Rembrandta, *Martwa natura* H. Rousseau i in.)⁵.

W odniesieniu do muzyki omówił m.in. zagadnienie apercpcji utworów muzycznych, ich właściwości dynamiczne, steniczne i emocjonalne, skojarzenia przymuzyczne i pozamuzyczne w recepcji utworu muzycznego, powiązania między muzyką a tańcem⁶.

⁵ S. Szuman, *Opis i analiza niektórych obrazów*, s. 201–210.

⁶ S. Szuman, *O słuchaniu i przeżywaniu muzyki*, s. 355–387.

Rozważania teoretyczne i badania empiryczne nad odbiorem dzieł sztuki podsumowuje Szuman następującymi postulatami dotyczącymi kształcenia nauczycieli w zakresie wychowania estetycznego:

- wychowanie estetyczne powinno zająć należne miejsce w dostatecznie szerokim zakresie w zakładach kształcenia nauczycieli oraz na uniwersytetach,

- kandydatów na nauczycieli nie wystarczy zapoznawać z nauczaniem rysunków, śpiewu, literatury, lecz należy przyszłych nauczycieli wychowywać przez sztukę, czyli przez szerokie udostępnianie im oraz umiejętne uprzystępnianie arcydzieł sztuki. Muszą oni nie tylko zdobyć minimalne rozeznanie w sztuce, lecz trzeba, aby ją umiłowali, by stali się zdolni wnikać w dzieła sztuki, rozumieć je i adekwatnie, dogłębnie przeżywać,

- estetyczne wychowanie nauczycieli ma w rezultacie na celu ukształtowanie ich osobistej kultury i uwrażliwienie na sztukę – bez czego nie jest możliwe ukształtowanie wszechstronnie rozwiniętej osobowości.

Praktykę wychowania estetycznego (dzieci, młodzieży, dorosłych) proponuje Szuman oprzeć na dwóch różnych, ale wzajemnie się uzupełniających metodach. Pierwsza z nich polega na wychowaniu i kształceniu odbiorców sztuki, druga zaś na pobudzaniu, pielęgnowaniu i rozwijaniu twórczej aktywności wychowanków. Twórczość własna, nawet dyletancka, pozwala bowiem zdobyć pewne doświadczenie w odniesieniu do powstawania i kształtowania się dzieła sztuki, jakiego nie można uzyskać na podstawie samej recepcji dzieł sztuki.

Podstawowym założeniem, na którym Szuman oparł swe badania empiryczne i koncepcje teoretyczne, w tym koncepcję wychowania estetycznego, była idea aktywności podmiotu i pluralizmu metodologicznego. Szuman przyjmował wprawdzie rozpowszechnioną w Polsce od lat czterdziestych tzw. dialektyczną, czteroczynnikową koncepcję rozwoju ontogenetycznego (1 – zadatki organiczne, 2 – aktywność własna i działalność jednostki, 3 – środowisko, 4 – nauczanie i wychowanie), ale interpretował je inaczej, niż to powszechnie czyniono. Jedną z głównych różnic dotyczyła właśnie roli aktywności własnej.

Szuman podkreślał szczególnie rolę aktywności własnej dziecka, różniąc się tym od większości współczesnych mu uczonych, psychologów i pedagogów, podkreślających przede wszystkim rolę nauczania i wychowania. Nie oznaczało to, rzecz prosta, deprecjonowania ich przez Szumana, tylko wskazanie granic ich efektywnego oddziaływania. Szuman przyjmował, że dziecko z natury jest aktywne, a aktywność ta przejawia się w dużej mierze w jego spontanicznej twórczości. Sztuka wychowywania małych dzieci polega na umiejętnym ukierunkowaniu ich aktywności własnej, a także na ograniczeniu nadmiernej ingerencji w ich twórczość i zabawy.

W badaniach własnych wykorzystywał Szuman różne podejścia: starał się zachować równowagę między eksperymentem a obserwacją zachowania w warunkach naturalnych, szeroko stosował studia longitudinalne, łączył analizę wyniku z analizą procesów, jakie do niego doprowadziły. Doceniając znaczenie metod ilościowych i psychometrycznych, dostrzegał ich ograniczenia i uważał, że powinny być uzupełniane metodami jakościowymi. Na jego warsztat metodologiczny wpływ wywarła także fenomenologia, zwłaszcza jej postulaty dotyczące podstawowej roli bezpośredniego doświadczenia

i dokładnego, wszechstronnego opisu badanych zjawisk. Szuman znał i cenił prace estetyczne Ingardena i nawiązał w swych badaniach do niektórych jego pomysłów⁷.

Patrząc z historycznej perspektywy na dorobek naukowy Stefana Szumana, można stwierdzić, że wiele jego pomysłów wyprzedzało współczesny mu stan nauki i zawierało myśli wciąż zachowujące aktualność. Kiedy dziś tradycyjny spór między kreatywną a reaktywną koncepcją człowieka zdaje się wyraźnie przechylać na korzyść koncepcji kreatywnej – warto pamiętać, że już kilkadziesiąt lat temu S. Szuman wyraźnie opowiedział się za koncepcją aktywną i twórczą, zresztą nie bez oporów ze strony pewnych kręgów psychologicznych i pedagogicznych. Postulowane przez S. Szumana pluralistyczne i wieloaspektowe ujmowanie psychiki ludzkiej znajduje dziś coraz więcej zwolenników wśród psychologów. Badaniami swymi objął głównie okres dzieciństwa i młodości, ale niejednokrotnie podejmował też problematykę wychowania (także estetycznego) dorosłych. I bez przesady chyba można stwierdzić, że przeczuł rozciągnięcie badań rozwojowych na cały bieg życia ludzkiego, stając się jednym z prekursorów psychologii rozwojowej jako psychologii rozwoju człowieka. Jego koncepcja wychowania estetycznego, zawierająca wiele myśli zbieżnych z myślami czołowych uczonych zachodnioeuropejskich, np. H. Read, zasługuje nie tylko na okolicznościowe przypomnienie, ale wciąż może być punktem wyjścia dalszych płodnych badań.

⁷ S. Szuman często uczestniczył i był prelegentem Sekcji Estetyki Krakowskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Filozoficznego. Por. R. Ingarden, *Wykłady i dyskusje z estetyki*, wybór i opracowanie A. Szczepańska, wstęp W. Stróżewski, Warszawa 1981.